

## ՌՈՒԲԵՆ ՄԻՄՈՆՅԱՆ

## ԵՂԵԼ Է ՆԱԵՎ ԽԵՐՈՒՄՅԱՆ ՄԵԼԻՔԱԿԱՆ ՏՈՀՄ

Կիրանցի անտառապատ ձորը հարուստ է պատմա-մշակութային հուշարժան-ներով, որոնք հիմնականում վերաբերում են 12-14-րդ դարերին՝ մահկանաբերյացի Արծրունիների և վրաց արքունիքում առաջնային դիրքերի հասած Զախարյան պալազատների տիրապետության ժամանակներին: Փաստական նյութերը հիմք են տալիս ասելու, որ թաթար-մոնղոլական ավերիչ արշավանքներից և երկրամասը 16-րդ դարի կեսից թուրքական ցեղերով բնակեցվելուց հետո էլ, ճիշտ է ոչ նախկին շուքով ու գորությամբ, հայոց կյանքն այստեղ եղել է շարունակական, անգամ գավառին իշխել է մելիքական մի տոհմ, որը ցայսօր մոռացված է հայ պատմագիտության կողմից:

Մեզանում հայտնի հնավայր է Կիրանցի ձորի երբեմնի պարծաճ Էյն Կունեն գյուղը, որն այժմ գտնվում է Տալուշի մարզի Անարկուտ գյուղի վարչական տարածքում: Այստեղ կան 13-18-րդ դարերին վերաբերող բնակելի տներ, իշխանական պալատների ավերակներ, եկեղեցիներ, անխափան գործող ջրանց, կամուրջ, խաչարքեր և ճոխ զարդանախշեր ունեցող տապանաքարերով գերեզմանոց: Կիրանց գետի աջ ափին, Մելանց տան ձորի ջուր կամ Տամար կոչվող վտակի միախառնման սուր անկյունում, որը բնական բարձունք է, նաև այժմ վթարային վիճակում կանգուն է ոչ մեծ չափերի, թաղակապ, անմշակ քարերով կերտված ձեփաթափ պատներով, կամարակապ Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին: Միմյուրյան մուտքի նակատակալ սալ քարին այսօր էլ հիմք տողի մեջ հատակորեն ընթերցվում է. «*Ի քվի՞ն Ռժի (1675): Ես՝ Մելիք Շահնազարս, որդի Մելիք Ասլամազին, ասկէ՛ն խէրումէ, ամուսին իմ խանգատէն շինեցի՛նք Սուրբ Աստուածածին: Զակատակալ քարի ծախակողմյան ճեղ լեզվակին գրված է. «Ձեռամբս Ծակորի»: Վերջինս հավանաբար եկեղեցին կառուցող վարպետն է:*

Այս վիմագիր արձանագրությունը լավ հայտնի է հղել 1914 թվականին լույս տեսած «Նյութեր հայ մելիկության մասին» աշխատության հեղինակ Կարապետ Խախկոպոս Շահնազարյանին: Նա տեղյակ է հղել նաև Հաղարծնի Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցու հարավային արտաքին պատին փորագրված արձանագրությանը, ուր ասված է. «*Ի քվին հայոց Ռժ-ին (1651)», րիփլիզեցին Հոգիջանի որդիները պարսից Շահ-Սուլեյմանի բազավորության (1666-1694 թթ.), Գրլ-գոր իշխանի պարոնության, պարոն Շահնազարի մելիկության և Հակոբ Զուղայեցի Կաթուկիկոսի հայրապետության (1655-1680 թթ.) ժամանակ իրենց միջոցներով նորոգել են Աղստևի հովտում գտնվող այս սրբատունը: Կարապետ Խախկոպոսը հատուկ ուշադրություն է դարձրել Հին Կունենի և Հաղարծնի եկեղեցիներին արձանագրություններում առկա, միմյանց ժամանակակից (1651 և 1675 թվականներ) Մելիք Շահնազարներին: Սխալ ռոտագործելով թվագրերը, նա միաժամանակ նույնացրել է երկու Մելիք Շահնազարներին՝ նրան համարելով Գեղարքունիքի Մագրա գյուղից սերված մելիքական տոհմի շառավիղ: Այս խնդիրը չի վերաբերում նաև «Գիվան հայ վիմագրության» (սյրակ 6-րդ) հեղինակներ Ս. Ավագյանի և Հո. Զանգուլդյանի ուշադրությունից: Նրանք Հին Կունենի Աստվածածին եկեղեցու արձանագրության կապակցությամբ ասում են. «Բնագրում հիշատակված*

շինարար ամուսինների՝ Մելիք Ասլամազլի որդի Մելիք Շահնազարի և իր կին Խանգառնի մասին դժվար է որևէ հավաստի կարծիք հայտնել՝ նախ այն պատճառով, որ այլ աղբյուրներից նրանք հայտնի չեն և ապա՝ այդ շրջաններում Մելիք-Շահնազարյանների գոյությունն անհավանական է, քանի որ աղբյուրներից հայտնի է, որ նրանց ծառանգական տիրույթները գտնվում են Գեղարքունիքում...: Սակայն Մելիք Շահնազարի մելիքության հիշատակությունները կուցենի ձորից ոչ այնքան հեռու ընկած Հաղարծնի վանքի համարյա նույն տարիների արձանագրության մեջ գալիս է ամրապնդելու այն վարկածը, որ Մելիք-Շահնազարյանների սերունդներից մեկը տիրույթներ է ունեցել նաև Գեղարքունիքի սահմաններից դուրս, Առանա լճից հյուսիս-արևմուտք ընկած այս գավառներում...: Մենք միանգամայն անվիճելի ենք համարում Մելիք Շահնազարի իշխանությունն այստեղ՝ հեռագայից թողնելով այն հարցը, թե Մելիք Շահնազարը ինչ ազգակցական կապեր է ունեցել Մազրալի համանուն մելիքական գերդաստանի հետ»: Կարելի է վստահորեն ասել՝ ոչ մի կապ, իսկ անուցները պատահական զուգահեռություն են:

Բայց այն է, որ Աստվածածին եկեղեցու ոչ խրթին արձանագրությունը թերի է ըմբռնվել, իսկ հնավայրը վատ է ուսումնասիրվել և այդ պատճառով անուշադրության է մատնվել ամենակարևորը: Զե՞ որ քարեգործ գավառագետը չի ասում, թե ինքը Մելիք-Շահնազարյան մելիքական գերդաստանից է, այլ Մելիք Ասլամազլի որդին է. Մելիք Շահնազարը, այն էլ՝ «ԱՍԿԵՆ ԽԵՐՈՒՄԷ»: Հայտնի է, որ մինչև այժմ էլ Հայաստանի հյուսիս-արևելքի գյուղերում մեկի ո՛ր ընտանիքից, տոհմից կամ գերդաստանից լինելն իմանալու համար հարցնում են՝ ո՞ր ազգից ես, որովհետև վերջինս փոխարինող հոմանիշ է նախորդ քառերին: Իսկ «ազգ» քառի փոխարեն այս կողմերի խոսակցական լեզվում օգտագործվում է քարքառային *ասկ* ձևը, ինչպես Մելիք Շահնազարի օրերում: Բացի այդ կիրանցի ձորի գավառագետը նաև հայտնում է, որ ինքը «*ԽԷՐՈՒՄԷ*» ազգից (տոհմից, գերդաստանից) է: Ուրեմն Մելիք-Շահնազարյան չէ, այլ Խերումյան: Դժբախտաբար նախորդ ուսումնասիրողները տեղյակ չեն եղել, որ Հին կուցեն գյուղում Մելիք Շահնազարի կառուցած Աստվածածին եկեղեցուց մի քանի տասնյակ մետր հեռավորության վրա պահպանվել են ոչ միայն «մշակված անարձանագիր տապանաքարեր», ինչպես հայտնում են «Դիվան հայ վիմագրության» հեղինակները, այլև ճոխ զարդարված արձանագիր տապանաքարեր և վիմագիր խաչքարեր, որոնց մի մասը՝ դեռ հենում ջարդված: Գուցե դրանք պատկանել են Աղստևի և Կիրանցի ձորերին 16-18-րդ դարերին իշխած տոհմի գավակներին: Սակայն դրանցից մեկը՝ խաչատուր կազմողի (ֆարագործի) կենցաղային հարուստ պատկերներով կերտված օրորոցաձև տապանաքարը, վկայում է, որ Մելիք Ասլամազլի ունեցել է *ԱՄԼՐԱՄ* անունով երկրորդ որդի, հետևաբար Մելիք Շահնազարը՝ հորայրը, մահկանացուն կնքել է 1674 թվականին, հավանաբար Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցելու ընթացքում: (Վերջերս Մելիք Բահրամի տապանաքարի արձանագրությունն ընթերցվեց Հայաստանի ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի կողմից, որի կազմում էին պատմական գիտությունների դոկտոր Արամ Քալանթարյանը, պատմական գիտությունների թեկնածուներ Հուսիկ Մելիքյանը և Գագիկ Սարգսյանը): Սակայն նյութական փաստերը խոսում են այն մասին, որ ԽԵՐՈՒՄԵԱՆ մելիքական տոհմը հին ծագում ունի, գուցեև Բագրատունիների կամ Զաքարյանների շառավիղն է եղել: Այդ է վկայում գերեզմանոցի կենտրոնում հայոց ՌԺԹ (1570) թվականին մահացած *ՄԵԼԻՔ ԱՂԱՅԻ* ճոխ հարթաձև եկեղեցու զարդարված օրորոցաձև տապանաքարը: Գերեզմանաքարի

հյուսիսային երեսին ԱՂԱ կոչված մելիքն է, ձախ ձեռքին՝ հրացան, աջին՝ զինանշան, աղավնուն հեշտոտող արծիվ: Տապանաբարի վերին ձախ անկյունում իշխանուհին է, որի առջևում նախշկեմ սփռոցով րացված սուփրա է: Կինը սպասում է ամուսնուն ոչ միայն ուտեստով, այլև նետերով լի կապարեով, որի պատրաստումը երևի կանացի պարտականություն է եղել: Սակայն բոլորից հետաքրքիրը տիկնոջ ձախ կողմում դրված տորքն է՝ գորգագործական հաստոցը: Շնորհալի ֆարագործ վարպետը կիսավարտ գորգը ներկայացրել է այնպես, որ հստակ երևում են ոչ միայն հենքի թելերը, այլև գործված մասի նախշազարդերը: Ուրեմն Կիրանցի ձորը հանգիստացել է հայ գորգագործության հնագույն կենտրոններից մեկը, որի ավանդույթները հիմա էլ շարունակում են Տավուշի մարզի ինքնուս վարպետուհիները (անցած դարում Այսրկովկասում եղել է ասացվածք. «Եթե ուզում ես ընտանիքդ կոռոջ վաստակով ապրի, ամուսնացիր Աջաջրեցի գորգագործ աղջկա հետ»): Սակայն դառնա՞մ տապանաբարի բովանդակությանը: Պատկերների կենտրոնում չորս տարբեր հասակի տղամարդիկ են, հավանաբար Մելիք Ազայի որդիները, որոնք շարունակել են խերումյան մելիքական տոհմը: Հարթաֆանդակների շարքն ավարտվում է ներքևի աջ և ձախ անկյունների կազմ ու պատրաստ նախապարի ելնելու սպասող ձիերի պատկերներով, որոնց սանձերը բռնած ունեն հավատարիմ ծառաները: Հավանաբար Մելիք Ազան եղել է Մելիք Ասլամազի հայրը: Իսկ Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու արձանագրություններից արդեն հայտնի է, որ այն կառուցող Մելիք Շահնազար խերումյանը եղել է Ասլամազի որդին: Հավանաբար Մելիք Շահնազարը եղել է նրանցից մեկը, որոնց 17-րդ դարի սկզբին պարսից ասեղ Շահ-Աբաս Առաջինը, ըստ պատմիչ Առաֆել Դավրիժեցու վկայության, *մեղիք* անունով վերակացուցեց է կարգել գավառների հայերի վրա, որպեսզի «ուրիշ երկրից եկվոր և հավաքածու» մարդկանց ղեկն Պարսկաստանի խորքը: Միով բանիվ, հայոց պատմության մեջ եղել է նաև խճճԻՄՍԱՆ մելիքական տոհմ, որի երևելի ներկայացուցիչն իմացել և հարգանքով իրենց արձանագրության մեջ հիշատակել են Հաղարծնի Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցին նորոգող «թիփլիզեցիները»: Գուցե այդ տոհմը տիրել է նաև Աղստևի հովտին:

Որ Հին Կուսեն գյուղը եղել է մելիքության նստավայր, իմացել են նրա գավառները՝ մերօրյա Կիրանց գյուղի բնակիչները: Նրանցից լավատեղյակ տարեցները հիմա էլ կարող են Արգելիկուտ անվանվող քաջատու մ ցույց տալ մելիքների դաստակերտի հիմքերը, մելիքական գյուղաֆառաֆի բարձունքներից թառած թաղամասերը, որոնք իրար միացված են եղել ձորակների վրա աղեղված ֆարե կամուրջներով: Մարդիկ մինչև այժմ էլ Կիրանց գետի աջակողմյան վտակը կոչում են Մելիքանց տան ձորի ջուր: Իսկ խերումյան մելիքներին պատկանած կալվածներից մեկում անցած դարասկզբին ստեղծված բնակավայրը կոչվել է Մելիք գյուղ (այժմ՝ Մաղկավան): Նաև պատմում են, թե Կովկասի լեռնականների առաջնորդ Շամիլի դեմ կռիվների ժամանակ, որին մասնակցել են հայոց հյուսիս-արևելյան գավառների ոչ ֆիչ թվով զինվորներ, երկու կուսենցի զինվորներ գիշերում են գրավված ավարական մի առուում: Տան պառավը, 115 տարեկան մի կին, որ կերակրում էր ջահել հյուրերին, լսելով նրանց զրույցը, հանկարծ սկսում է խոսել տղաների բարբառով: Իսկ երբ իմանում է, որ Կուսեն գյուղից են, համբուրում է ջահել հյուրերին, գուրգուրում հարազատի պես ու դառնադի արտասվում: Ապա պատմում է, որ ինքը Կուսենի վերջին մելիքի աղջիկն է՝ լեռնականներից գերի ընկած տառը կամ տասնմեկ տարեկան հասակում: Նա նաև հայտնում է տոհմական գանձերի թափսոցի տեղը: Սա ավանդազրույց է, իսկ Հին



Կունենի մելիփությանը, որը մտնում էր պարսից թագավորության Արևելյան Վրաստանի վալիության (փոխարքայության) մեջ, 18-րդ դարում, հատկապես նրա առաջին կեսին, ծանր հարվածներ են կասցեում Դադստանի լեռնականները, որոնք ձգտում էին այստեղով անցնող ամենակարգ մանապարհով դուրս գալ Լուվա սարահարթ և միանալ Զավախում մտած թուրքերին: 1700-ական թվականներին ամայացած բազմաթիվ բնակավայրերի փլատակները վկաներն են այն եղերական տարիների, երբ փրկված հայերը բռնել են տեղահանության ու գաղթի ճամփաները՝ հասնելով Ռուսաստանի հարավում մոր եիմնված ֆաղաֆներ՝ Ղզլար, Մոզդուկ, Գեորգիևսկ, Աբմավիր: Ըստ Խաչատուր Աբովյանի վկայության, հենց 18-րդ դարի սկզբին, հեղվելով լեզգիների չղադարող ասպատակություններից, իր ազնվական, հնարավոր է՝ Մելիք Աբով մախապալը, գալով Հայաստանի եյուսիսից, Քանախում բնակվելու իրավունք է խնդրել Երևանի սարդարից և դրական պատասխան ստացել: Գուցե այդ տեղում ևս տեղափոխվել է հենց Սյրանցի ծոթից, որովհետև Հին Կունենի հարևանությամբ կա Աբով ավերակ գյուղ և Աբով սար: Կան նաև Լեզգու փար, Լեզգու կածան, Լեզգու ծոր, Զաչանի (Զեչենի) գոմեր հանդամասերը՝ նորից վկաներ անցած ժամանակներին:

Իսկ պատմական Կանգար, Կուլբոփոր գավառներին իշխած մելիփական տոհմը հավանաբար իսպառ վերացել է պարսից Աղա Մահմադ-խանի 1795 թվականի ավերիչ արշավանքից հետո, որովհետև 1772 թվականին շարադրված «Նոր տետրակ որ կոչի յորդորակ» գրքի հեղինակները Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհում իրենց ապրած ժամանակաշրջանում իմացել են Կանգարք գավառ, «որ ունի գեամանուն իւր ֆաղաֆ ի երևսիսյ Գրիմայ և զլեռն Մթին» առ Կուր գետով»: Եվ ըստ նրանց ներկայացրած ֆարսեզի՝ Կանգարքը համընկնում է Կիրանց, Ոսկեպար և Աղստև գետերի միջին և վերին հոսանքներն ընդգրկող տարածքներին: Եվ այժմ հատուկ ուշադրություն և հոգատար վերաբերմունք է հայցում Հին Կունենի գերեզմանոցը, որի շիրմաքարերը մանրակրկիտ ուսումնասիրման կարիք են զգում, իսկ ընթերցվածներն արդեն սկզբնաղբյուր են Աստվածածին եկեղեցու արձանագրության հետ պնդելու, որ 16-րդ դարից այստեղ իշխել է Խերումյան մելիփական տոհմը: Ի դեպ, հնավայրում թաղումներ կատարվում են նաև այսօր, ուրեմն *գերեզմանոցը շարունակում է գործել ճինգ դար*, որն ինքնին եզակի երևույթ է մեզանում: Սակայն դա ունի նաև իր անցանկալի դրսևորումը՝ իրն գերեզմաններն ավերվում են: Ուստի անհրաժեշտ է շտապ մասնագիտական ուսումնասիրության հեթարկել հնավայրի վիմագիր և ոչ վիմագիր խաչաքերն ու նույն գարդարված տապանաքարերը, գերեզմանոցը ցանկապատել, դադարեցնել թաղումները՝ պահելով պատմական շերտը: